

NAHCIVAN MÜMİNE HATUN KÜMBETİ

Öğr.Gör.Yusuf ÇETİN*

Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Türkiye topraklarının en doğu noktasında yer alır. Dilucu sınır kapısı ile Türkiye'ye bağlanan bu ülkenin başkenti Nahcivan'dır. Şehir, Nahcivan nehri kıyısındaki düzlük bir alanda kurulmuştur.¹ Bir gezi sırasında yakından tanıma fırsatını bulduğum Nahcivan, bir yönctim merkezi olmanın dışında önemli bir kültür merkezidir.

Büyük Selçuklu mimarisinin önemli merkezlerinden biri olan Nahcivan, Azerbaycan'ın diğer bölgelerine hakim olan kesme taş mimarisine karşı tuğla mimarisinin daha çok geliştiği bir bölgedir.² Özellikle Anıt mezar mimarisi bakımından çok zengin olan Nahcivan'da en dikkate değer yapı Mümine Hatun Kümbeti'dir.

Nahcivan şehir merkezinde, Nahcivan nehrine hakim bir yerde, geniş bir platform üzerinde bulunan kümbet, Büyük Selçuklu atabeklerinden İldenizoğulları dönemine aittir. Kümbet, atabekliğin kurucusu Şemsettin İldeniz'in karısı Mümine Hatun için oğlu Kızıl-Arslan tarafından 582 (1186) tarihinde yaptırılmıştır. Türbenin mimarı 1162 tarihinde Nahcivan'da Yusuf Bin Kuseyir Kümbeti'ni de inşa edan Accmi Bin Ebubekir'dir³ (Resim-1).

Kümbet plan bakımından içten silindirik, dıştan on köşeli bir yapıya sahiptir (Plan). Tamamen tuğladan inşa edilen yapı 25m. yüksekliğinde olup üst örtüyü oluşturan ongen külah yıkılmış, altından çıplak kubbe meydana çıkmıştır.⁴

Selçuklu çağının İslam mimarisine bir hediyesi olan bu yeni kümbet biçimi İran'a ve Anadolu'ya yayılan standart bir tip olup bu dönemde moda haline gelmiştir.⁵ İçten hafif sivri bir kubbe ile örtülü olan ve bir cenazelik bölümü üzcrinde yükselen kümbetin cephesinde yer alan düz atkı taşlı girişin üzeri bir sivri kemerle teşkilatlandırılmıştır. Cephe kısmında dikkati çeken bir diğer uygulama da dikdörtgen pencere açıklığıdır.

Ongen kenarlarda yer alan yüzeysel çökertmeler halindeki mail çerçeveli

* Ağrı Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi

¹ Ramazan ÖZEY; **Türkiye'nin Coğrafyası ve Jeopolitiği**, İstanbul 2002, s.129.

² Oktay ASLANAPA; **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Ankara 1996, s.122.

³ Oktay ASLANAPA; **Türk Sanatı**, İstanbul 1993, s.80-81.

⁴ Suut Kemal YETKİN; **İslam Mimarisi**, Ankara 1965, s. 94.

⁵ M. Oluş ARIK; **İslam Sanatında Türkler**, İstanbul 1976, s.12.

nişler, üç sıra mukarnasla son bulmaktadır. Nişlerin yüzeyleri, çerçeveleri, köşelikleri ve sütuncleri kesme tuğladan geometrik ağlarla ve kufi yazı kuşakları ile zenginleştirilmiş bulunmaktadır.⁶ Dikdörtgen nişlerin üzerinde yapım tarihi ile ilgili bilgiyi veren kufi kitabe kuşağı yer almaktadır. Firuze renkli çinilerle kabartma olarak yazılan kufi kitabe kuşağında harfler arasında kesme çinilerle çeşitli geometrik ve bitkisel motiflere de yer verilmiştir. Bu kitabe kuşağı ile nişlerin üzerinde yer alan kufi yazılar geometrik kompozisyonlarla büyük bir uyum içindedir. Yukarıda gövdeyi çepeçevre dolanan kufi yazı kuşağından sonra ongen külahı taşıyan üç sıralı mukarnaslı frizi yer almaktadır. Bu mukarnaslı friz Büyük Selçuklu kümbetlerinde çadır sanatının bir etkisi olan üst pencere perdesinin tuğla inşaata sokulmuş bir etkisi olarak dikkat çekmektedir⁷ (Resim-2).

Mimarın diğer bir eseri olan Nahiçvan Yusuf Bin Kuseyr Kümbeti'ndeki sade tuğla süslemeler yerine Mümine Hatun Kümbeti'nde açık mavi veya firuze çiniler örgülü kufi kitabeleri, geometrik süslemeleri renklendirmektedir. Tuğladan yıldız örgülü geçmelerden meydana gelen süslemeler burada hiç boşluk bırakmayacak şekilde bütün yüzeyleri kaplamaktadır. Nişlerin üzerini ve etrafını çevreleyen örgülü kufi yazılar kesme tuğladan olup, kıvrık dal, rumi ve palmet motiflerinden meydana gelen bir bitkisel zemin üzerinde yer almaktadır (Resim-3).

Bu yapıda ilk kez, az olmakla beraber bütün yüzeylere yayılan çini süsleme görülmektedir. Çiniler, örnekler içinde kullanıldığı gibi, ayrıca çiniden yapılmış motifler ve süslemeler de vardır. Yalnız bütün çinilerde tek bir renk kullanılmış bu erken devirde henüz iki veya daha çok renk düşünülmemiştir.⁸ Çini ve tuğla süslemeler arasında kalan alçı zemin rumi-palmet motifleri, geometrik motifler ve yazı örnekleri işlenerek doldurulmuştur. Yıldız motifleri ve sekizgenlerin ortasında bitkisel motiflerle zenginleştirilmiş "Allah" yazıları yer almaktadır. Bu yazılar Türk-İslam anıt -mezar mimarisinin genel süsleme kompozisyonuna uygun olarak bütün yüzeylerde tekrarlanmıştır (Resim-4). Geometrik kompozisyonlar giderek giriftleşmiş ve renk unsurunun katılmasıyla Anadolu'ya seçkin bir örnek olmuştur.⁹

Mimariye bağlı olarak gelişen çini sanatı Anadolu'ya Büyük Selçuklularla girmiş, çeşitli tekniklerle en güzel ve başarılı örneklerini vermiştir. Eserleri çini ile

⁶ Hakkı ÖNKAL: *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996, s.14.

⁷ Josef STRZYGOWSKY: *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi*, İstanbul 1974, s.9.

⁸ Oktay ASLANAPA: *Türk Cumhuriyetleri...*, s.133.

⁹ Selçuk MÜLAYİM: *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler (Selçuklu Çağı)*, Ankara 1982, s.17.

bezme modası Anadolu Selçukluları ile birlikte giderek zenginleşip İslam mimarisinin ana süs unsurlarından olmuştur.¹⁰

Kümbet, cephelerinde yer alan dar, yüksek ve zarif nişleriyle, insanda bir yükseliş ve hafiflik duygusu uyandırmakta ve adeta maddi bünyesinden uzaklaştırarak kristal bir biblo hüviyetini kazandırmaktadır. Yaklaşık yüz yıl önce Harrekan kümbetlerinde dengeli olgunluğa ulaşmış bulunan Selçuklu türbe mimarisi bu yapı ile nihai safhayı zorlamıştır.¹¹

Büyük Selçuklular döneminde XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra bünyesinde bir alt kat bulunan kümbetler inşa edilmeye başlanmıştır. Bunlardan Demavent Kümbeti XI. yüzyılda inşa edilmiş ilk örneklerden olup, üst katın döşemesinde açılmış girişi ve gövdesi ile alt katı farklı planlar gösteren nispetli bir örnektir. Beşik tonozla örtülü sade bir hücreden ibaret bu ilk denemeden sonra, XII. yüzyılın sonlarına doğru kümbet gövdelerindeki mükemmelliğe paralel olarak alt katlarda da büyük bir gelişme görülür. Genellikle üst kat alanlarına yakın bir genişliğe sahip bu mekanların örtüleri, nispetli bir yüksekliği önlemek üzere basık formlu tonozlar şeklindedir. Bazı hallerde bu yüksekliği korumak üzere ortaya bir payenin yerleştirildiği görülür ki böylece hem üst kat döşemesi desteklenmekte hem de tonoz yüksekliği istenen seviyede tutulabilmektedir. Bu uygulamanın iki güzel örneğini Kümbet-i Surh (1147) ve Naheivan Mümine Hatun Kümbeti oluşturmaktadır. Bunlardan Kümbet-i Surh'un cenazeliği ortada kare bir ayakla desteklenmiş sade bir yapıya sahiptir. Mümine Hatun Kümbeti'nin cenazelik kısmını örten tonoz ise çok değişik bir sistem göstermektedir. Ortada ongen bir payeden gelişen kaburgalar yıldız biçiminde bütün tonozu kavrayarak adeta gotik bir sistem ile tuğla örgüleri ve iki metreden daha kalın duvarları desteklemektedir.¹²

Merkezde bu şekilde bir ayakla desteklenmiş cenazeliği olan türbelere Anadolu'da da rastlanılır. Amasya Halifet Gazi Kümbeti (XIII.yy. başı), Kemah Megücek Gazi Kümbeti (XII.yy. sonu XIII.yy. başı) ve Niksar Kırkkızlar Kümbeti (XIII.yy.ın ilk çeyreği)'nde de benzer bir uygulamayı görmekteyiz.¹³

Nadir görülen bu uygulamada dikkati çeken bir diğer konu da ayakların plan tipine göre şekil almasıdır. Mümine Hatun Kümbet'i'nin cenazeliği ongen olduğu için taşıyıcı ayak da ongen olarak düzenlenmiştir. Bu bölüm çok az girilen bir yer

¹⁰ Gönül ÖNEY; **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları**, Ankara 1978, s.77-78.

¹¹ Hakkı ÖNKAL; a.g.e.,s.14.

¹² Oktay ASLANAPA; **Türk Cumhuriyetleri...**, s.135.

¹³ Hakkı ÖNKAL; **Anadolu Selçuklu Türbeleri**,s.517-522.

olduğu için üst gövdede görülen süsleme zenginliğinden mahrumdur. Bununla birlikte tonoz örtüde , ortada yer alan ayakta tuğla örgülerin vücut verdiği süslemelere. kalıp basmak suretiyle yapılan derz tezyinatına rastlanılmaktadır¹⁴

Mümine Hatun Kümbeti'nin etrafını çevreleyen kuşatma duvarı ve çifte minareli taç kapısı maalesef yıkılmış, günümüze ulaşmamıştır. Yabancı seyyahların XIX. yy.ın sonlarında çizdikleri gravürlerden taç kapının muhteşem görüntüsü dikkat çekmektedir.¹⁵ Nahcivan'ın 60 km. kuzey-batısında yer alan Karabağlar Koday Hatun Kümbeti'nde abidevi çifte minareli taç kapı daha küçük ölçüde tekrarlanmıştır.¹⁶ Çite minareli taç kapı formu Büyük Selçuklular eli ile Anadolu'ya geçmiş ve XIII.yy. sonunda özellikle Anadolu Selçuklu medreselerinde büyük bir gelişme göstererek önemli bir uygulama alanı bulmuştur.¹⁷

Kümbet önceki yıllardan kalan resimlere göre son yapılan onarımlar sonucunda epeyce iyi bir duruma getirilmiştir. Bu onarımlar sırasında yapının çevresi düz bir platform olarak düzenlenmiş, etrafı tuğladan eski kuşatma duvarı ile hiçbir ilgisi olmayan ve sivri nişlerle teşkilatlandırılmış bir duvar yerleştirilmiştir. Bu nişlerin içerisine ve platformun üzerine Karakoyunlu dönemine ait koç-koyun şeklindeki mezar taşları yerleştirilerek bir açık hava müzesine dönüştürülmüştür. Ancak bu garip mimari yerine özgün taç kapıya ait eski resimler ve gravürler dikkate alınarak aslına uygun biçimde yeniden yapılması daha uygun olacaktır. Kümbetle ilgili bir diğer sorun da düşey ekseninin yakın zamanlarda çekül doğrultusundan saparak meyilleşmesidir. Eğer bununla ilgili bir tedbir alınmazsa kümbetin zarar görme ihtimalinin büyük olacağı gözlenmiştir.

Türbenin yakınlarında bulunan Acemi Bin Ebubekir'in üçüncü eseri ise Ulu Camii'dir. Bugün tamamen yok olan bu caminin XIX. yüzyılın sonunda çekilen fotoğraflardan daha o zaman yıkılmaya yüz tutmuş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸

Büyük Selçuklu Devleti, uluslararası İslam çevresine geniş ölçüde yansıyan bir büyük evrensel stil geliştirmiştir. Özellikle anıt-mezar mimarisinde İslam mimarisine özgü, daha önce görülmeyen yeni estetik değerler yaratılmıştır. Orta Asya Türk geleneklerinden beslenen ve yepyeni biçimlerin ortaya çıkmasını

¹⁴ Hakkı ÖNKAL; "Türk Türbe Mimarisinde Cenazelik katının Gelişmesi", **Türk Kültürü**, S.307, Yıl XXVI, Kasım 1988,s.736

¹⁵ Oktay ASLANAPA; **Türk Cumhuriyetleri...**,s.135.

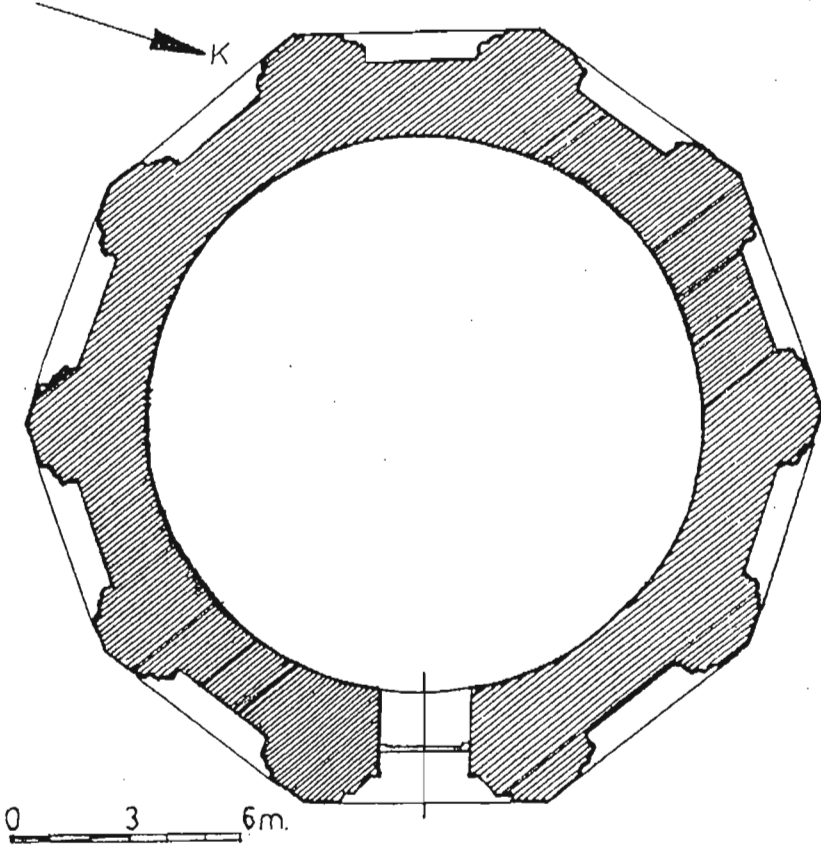
¹⁶ Oktay ASLANAPA; **Türk cumhuriyetleri...**,s.151.

¹⁷ Celal Eşad ARSEVEN; **Türk Sanatı**, İstanbul 1970, s.69-72.; Metin SÖZEN-Zeki SÖNMEZ; "Anadolu Türk Mimarisi", *Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* C.5.,İstanbul 1982, s.870-873.

¹⁸ Oktay ASLANAPA;**Türk Cumhuriyetleri...**, s.140.

sağlayan bu sentezci ruh, Anadolu'nun fethi sonrası yerli geleneklerle yeni arayışlara yönelmiştir.

Anıt mezar mimarisinde Orta Asya geleneklerini İslami bir anlayışla sentezleyip plan, süsleme ve malzeme bakımından Anadolu Selçuklu türbelerine aktaran Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti, aynı zamanda Büyük Selçuklu kümbet mimarisinde görülen gelişmenin nihai bir safhası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Plan : Naqchivan Mumin Kumbeti'nin Planı (O. Aslanapa'dan)

Resim 1 : Nahcivan Mümüne Hatun Kümbeti'nin genel görüntüsü.

Resim 2 : Nahcivan Mümüne Hatun Kümbeti'nin yakından görünüşü.

Resim 3 : Kumbetin yüzeylerinde yer alan çiçekli Kufi yazılardan bir ayrıntı.

Resim 4 : Çini ve tuğla süslemelerinden bir ayrıntı.